

керованими. Сприятливою для німців виявилася й та обставина, що практично відразу, у перші дні окупації ними українських земель, у православному середовищі почали складатися різні, діаметрально протилежні концепції інституалізації Православної церкви. Їх виникнення було цілком закономірним явищем, закоріненим у історичних обставинах розвитку віросповідання, але ці принципово відмінні моделі бачення майбутнього канонічно-юрисдикційного статусу Православної церкви в українських землях, діяльність їх творців та adeptів багато в чому визначили драматичну долю українського православ'я під час німецько-радянської війни.

*В.Ятченко* (м. Дніпродзержинськ)

## **ВПЛИВ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИХ ФАКТОРІВ НА ФОРМУВАННЯ ФЕНОМЕНУ ЗАМОВЛЯНЬ**

Вивчення замовлянь як продукту духовної творчості має свою тривалу й багату історію. Окрім етнографів, релігієзнавців, психологів, над їх аналізом працювали й філософи, а також вчені, які здійснювали свої дослідження на грані кількох наук – М.Бахтін, Дж.Фрезер, К.Леві-Брюль. Замовляння допомагали знаходити ключі до стилю мислення первісних племен, особливостей їх світобачення, мови, засобів лікування, регуляції суспільних стосунків.

Студювання українських та російських замовлянь розпочалось активними зусиллями етнографів, мовознавців та літературознавців у другій половині ХІХ ст. Методологічною основою вивчення замовлянь на той час були ідеї німецьких романтиків у галузі літератури та філософії Новаліса, Шеллінга, а також розробки представників асоціаністичної школи в психології. Саме під впливом їх доктрин і розроблювались погляди на природу, функції, класифікацію замовлянь, зібраних на етнічних територіях росіян та українців.

Згідно із загальноприйнятим критерієм, в Росії до початку ХХ ст. склались три школи вивчення замовлянь – міфологічна, психологічна та історико-порівняльна. Не вдаючись у докладний розгляд специфіки кожної з них, зазначимо лише найістотніші риси першої, бо вона найточніше вказує на досягнення й вади всіх трьох шкіл в ракурсі поставленої в заголовку цієї статті проблеми.

За переконаннями прихильників міфологічного підходу замовляння – це уламки язичницьких міфів та молитв. Вони суголосні

із закляттями та молитвами ведичних часів. Характерним для них є те, що вони натуралістичні за своєю природою, бо звернуті до стихійних (природних) божеств. Тому дослідник замовлянь мусить розкрити їх первісний зміст: звернення до міфів з метою впливу на небесні атмосферні явища. Самі ж замовляння слугували людині спробою використати за допомогою слова добрі й злі сили задля задоволення своїх утилітарних потреб.

З іншого боку, підходили вже в ХХ ст. до вивчення замовлянь прибічники структурного підходу. Вони намагались виявити специфіку цього явища шляхом вичленування та аналізу взаємодії складових елементів замовлянь й заклять. Розглянуті в такому ракурсі замовляння виступають перед дослідником вже як якесь інтегративне ціле словесних формул і зворотів. Тому й сам феномен замовлянь один із засновників структурного підходу О.Потебня визначив як словесний образ порівняння даного або умисне витвореного явища з побажанням з метою викликати це інше. Звичайно, замкнувшись на такому підході, неможливо глибоко осягнути феномен замовлянь. Але важливим є те, що автори цього підходу вперше виявили виняткову роль мови у творенні духовно-практичних реалій. Вони вже вводили замовляння, колядки, пісні, казки в контекст структури мови як універсального способу пізнання й реалізації людини в світі, що дозволило їм виявити ряд нових рис у формуванні й трансформації замовлянь.

Попри суттєві розбіжності поміж переліченими вище підходами до вивчення замовлянь, вони мають й одну принципову спільну рису. Це – визнання безумовної вторинності суб'єкта в процесі творення тексту – замовляння, молитви, сакрального гімну тощо. Його (суб'єкта) роль виразно підпорядковується в процесі творення об'єктивним щодо індивіду природним або суспільним явищам. Виходить, що замовляння – це лише форма пасивного духовного відображення суто зовнішніх щодо людини факторів, їх імітація, загравання перед ними або ж навпаки – погроза щодо них.

Доводиться визнати, що ця позиція давно й безнадійно застаріла. В загальнометодологічному плані суспільна думка подолала однобічність цієї установки вже з часів І.Канта. В теоретико-художній площині таку позицію ще на початку ХХ ст. піддав серйозній критиці наш видатний митець О.Архипенко, назвавши її статично-імітаційною і протиставивши їй іншу – позицію, що ґрунтується на втіленні творчої енергії автора [Архипенко О. Теоретичні нотатки // Хроніка 2000.- К., 1993.- Ч. 5(7).- С. 110]. Окрім того, і міфологічний і структурний підходи невинуватно приносять роль складних психологічних

процесів, що впливають на окремого автора продуктів духовної творчості дохристиянської епохи.

Сучасні суспільствознавчі та гуманітарні знання ставлять нас перед фактами існування нових, ще не досліджених нами параметрів людського буття, надто слабо розкритих нами способів взаємовідносин елементів світу й людини, зокрема таких як вплив позасвідомих явищ психічного життя та особливостей світобачення на формування продуктів духовної діяльності (в тому числі й замовлянь) чи елементів соціальної структури суспільства. Тут вже старі міфологічні “відмички” не підходять до “замків” недавно знайдених дверей. Потрібні нові теоретичні розробки, які спирались би на доробок філософів новіших поколінь, зокрема на концепції Е.Кассіра, М.Мамардашвілі, М.Хайдеггера.

У цій статті здійснена спроба по-новому підійти до вивчення замовлянь. Вона спирається на метод, який можна було б умовно назвати комплексним чи симультанним. Він ґрунтується на постулатах, за якими:

а) створення замовляння – тривалий багатоступеневий культурно-історичний процес;

б) на кожному з етапів цього створення визначальними виступають різні соціальні й психологічні фактори (архетипи, практично-утилітарні потреби, міфологічні уявлення, почуття страху, прагнення до самовдосконалення та ін.) і різні форми їх поєднання (на найдавніших етапах на психологічну основу, яка виявляє себе в архетипах, накладаються “первинні”, “базові” почуття, що виникають в ході практичної діяльності – почуття страху, отарності і т.п.). Ці компоненти створюють первинний синтез, який, у своєю чергу, стає суб’єктивним підґрунтям процесу подальшого синтезу, об’єктивним чинником якого виступають суспільні стосунки, міфи;

в) для вивчення різних етапів створення замовлянь найпридатнішими виявляються різні методи досліджень (психоаналіз, компаративістський, структуралістський, міфологічний і т.д.) або знову ж таки їх комбінації;

г) кожна наступна ступінь розвитку замовлянь утримує в собі в знятому – інколи в приховано-зміненій формі – вигляді попередні етапи цього розвитку. Вже пройдені, синтезовані в ході подальшої генези образи, формули, прийоми створення замовлянь можуть під впливом певних обставин гальванізуватись, виходити на передній план, притумляючи собою інші елементи.

Замовляння становлять собою вельми вдячний матеріал при дослідженні багатьох проблем історії духовного розвитку народу.

Вони, мабуть, є чи не найконсервативнішим продуктом творчої діяльності людини в тому сенсі, що за тисячоліття свого існування він зазнав найменших (у порівнянні з іншими формами духовної творчості) змін щодо свого первісного вигляду. Ця унікальність пояснюється цілою низкою обставин способу функціонування та передачі замовлянь від покоління до покоління. Чи не найважливішу роль відіграв тут фактор езотеричного характеру замовлянь, зашіптувань, закліть. Як наслідок, з цими текстами мало справу відносно вузьке коло втаємничених, а не широкий загал людей. Відповідно зменшується й можливість перекручень, варіювання, додавання до тексту чи ритуалу чогось свого. По-друге, оскільки ці тексти вважались священними, це забезпечувало їм (на противагу, скажімо, казкам, билинам, пісням) певну недоторканність, імунітет проти внесення інновацій. Сприяв збереженню і сам спосіб передачі текстів: не з безликого підручника, а від особи до особи, з уст в уста при максимальній втаємниченості, що також значною мірою допомагало утвердженню їх непорушності. Нарешті, незвичність формул, незнання образів та контамінацій сюжетів змушувала до механічного заучування й відтворення ритуалу чи тексту.

Обставина ця дещо зближує спосіб передачі замовлянь із способом передачі знань священнослужителями ламаїзму, коли лами завчали напам'ять священні тексти, навіть не розуміючи їх змісту (якщо не встигли вивчити ще тибетську мову), а тому боялись перекрутити в них хоч би одне слово. Додамо сюди ще й те, що носіями замовлянь, в тому числі й українських, були репрезентанти далеко не найосвіченіших верств населення. Звідси й походить відсутність звички рефлексивно досліджувати текст, а також наявність особливо сильних тенденцій до скрупульозного, некритичного відтворення почутого і засвоєного. Залишається ще відзначити індиферентність замовлянь стосовно естетичних віянь часу.

Саме тому замовляння найбільшою мірою зберегли стиль мислення, спосіб та форми виявлення світовідчуття наших далеких пращурів. Саме їм ми завдячуємо можливості доторкнутись до *найархаїчніших* пластів суспільної свідомості предків і прослідкувати генезу витоків нашого сучасного стилю мислення і почуттів.

З-поміж інших факторів найархаїчнішими історично і наглибнішими психологічно були знову ж таки психофізіологічні фактори, “базові” почуття людини – страх, отарність, прагнення до оновлення. І так само подвійний тип реакції на почуття страху започаткував різні види й функції замовлянь. Наведу конкретні приклади.

Намагання упокоритись могутній зловорожій силі, задобрити її опрідметнилось зокрема і в словесному зверненні до цих сил з метою задекларувати їм свою лояльність, відданість та випросити в них милості. До цього типу відношення людини і божества можна віднести описане Д. Фрезером закляття деяких африканських племен на кшалт “О, дощ!”, що супроводжувались підняттям рук до неба, поклоніннями та ін. Це – один із найстародавніших видів замовлянь. У своєму чистому вигляді в українських чи російських замовляннях він практично зник, але відгомони, ремінісценції його збереглись як елементи інших за своїм типом замовлянь. Дещо послаблено цей мотив звучить зокрема в тексті записаного І.Сахаровим замовляння “на укрощение гнева родной матушки”, в якому син скаржиться на матір, що та “ламала мої кістки, щипала моє серце, топтала мене в ногах, пила мою кров”. Тут же він просить зорі, небо, море, поля втихомирити гнів матері, змилюватись над сином. Зачин цього замовляння вказує на те, що первісним його об’єктом була якась потойбічна істота або божество, до якого подорожує шаман: “На Великдень я народився, тином залізним обгородився, пішов я до своєї рідної матінки” [Сказання русского народа, собранные И.П. Сахаровым.- М., 1990.- С. 50]. Тому можна стверджувати, що ми маємо тут досить рідкісний тип замовляння, в якому втілена покірлива модель реакції людини на екзистенційні загрози світу. В найглибшому підґрунті цієї моделі лежать вже згадані вище психофізіологічні фактори, але вже зняті, опосередковані різноманітними культурними нашаруваннями. Ще виразніше ця первісна основа постає в замовлянні проти пропасниці, записаній П.Чубинським: “Добриденъ, пропасниці! Есть вас сімдесят сім, я принесла вам снідання всім”.

Але якби людина сповідувала лише таку форму стосунків із злими силами суворого світу, вона від самих початків свого існування була б приреченою. Установка на активно-перетворювальне ставлення до соціальних і психологічних реалій свого існування вимагала дієвих форм протистояння злу. Вивчення замовлянь, в тому числі й українських, розкриває перед нами фрагментик хвилюючої драми ствердження й самоствердження далеких предків нашого народу в історичному бутті.

Історично однією з найдавніших і однією з найпримітивніших у психофізіологічно-культурній площині формою вияву цього самоствердження було явище, яке в системі психоаналізу називають боротьбою з Тінню. Тінь, як добре відомо з творчості психоаналітиків та культурологів, позначає один із найпоширеніших архетипів, котрий відображає антисоціальні потуги підсвідомої сторони власного “Я”

людини. Наведемо один приклад тексту замовляння, в основу якого лягло явище цієї боротьби. Серед масиву українських воно отримало умовну назву “від Нього” і спрямоване проти епілепсії: “Молод-молодець, відстань геть, не красуйся, не втішайся в білому тілі (ім’я), а йди на мохи, на болота...” [Українські замовляння.- К., 1993.- С. 18]. “Портрет” хвороби у вигляді молодого красеня і надсилання проклять на його адресу, порівняння його з епілепсією – хворобою, яка, діючи зсередини, повністю підпорядковує собі й паралізує тіло та волю людини, вказує на психофізіологічно-архетипічну основу цього образу.

Виявлення і розшифрування явища “боротьби з Тінню” розкриває нам кілька прихованих дотепер особливостей виникнення й функціонування замовлянь. Словесні й обрядові дії, які спрямовані на *притлумлення* психологічного напруження, викликаного діями витіснених жадань, справляли певний терапевтичний ефект. І перш за все для самого ж замовлювача. Відчувши душевне полегшення (хоч воно могло бути тільки тимчасовим), людина починала застосовувати цей текст знову і знову. Так формувалась певна психологічна установка й ефект ще посилювався. Тоді цей текст вже застосовувався до інших людей; особу, яка цей текст знала, починали вважати втаємниченою (шаманом, волхвом). Сам же текст при цьому *сакралізувався* й канонізувався. На цьому ґрунті виникає ціла низка замовлянь “на скріплення духа”, “на скріплення сердець”, тобто такі замовляння, основною метою яких є зміцнення морального стану, набування впевненості в своїх силах, подолання комплексу неповноцінності в самого замовлювача.

Так формується терапевтична функція замовлянь. Згодом вона ускладниться й набере властивостей лікувальної функції.

Не меншу роль у становленні замовлянь відіграли й сновидіння, хоч цей аспект виникнення й функціонування замовлянь фактично нерозроблений в літературі як щодо замовлянь інших культур, так і щодо явища українських замовлянь. Для дослідження цієї думки треба застосовувати відповідний технічний інструментарій. Таким інструментарієм можуть бути розвідки психологів та психоаналітиків про природу й механізми сновидіння. Вивчивши вияви дії цих механізмів, можна поглянути на образи й розгортання логіки текстів українських замовлянь, казок, билин, обрядових пісень тощо на предмет виявлення в них елементів діяльності сновидіння.

Цікавими з цього погляду сприймаються праці З.Фрейда “Діяльність сновидіння” та “Про сновидіння”. В них дослідник з-посеред інших виділяє такий елемент сновидіння як *механізм*

*подібності*. Його суть полягає в тому, що різні реальні люди чи речі, які споріднені певною ознакою або знаходяться між собою в якомусь взаємозв'язку, в сновидінні часто зображуються як одна особа або у вигляді комбінації з різних речей і осіб [Фрейд З. Деятельность сновидения // Фрейд З. О клиническом психоанализе. Избранные сочинения.- М., 1991.- С. 77]. В українських замовляннях цей прийом зустрічається часто. Саме в такий спосіб вибудовується зображення місцевості в “потойбічному” світі, де розташовуються персонажі, до яких звертається замовлювач. “На морі на Діяні, на острові на Кияні, там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариці: одна Киляна. друга Іяна, а третя цариця Веретенниця” [Українські замовляння.- С. 150]. Вихідний матеріал для цього тексту – набір архетипічних образів: вода, гора, камінь, дерево, яма (тут дупло), три образи зовсім різних персонажів. Але в даному замовлянні цей набір скомплікований у певний просторовий образ так, що один архетип чи персонаж розміщений поруч з іншими. Разом вони утворюють складну й цілісну комбінацію речей. Таку ж ситуацію спостерігаємо і в іншому замовлянні: “... Коло моря безребра овечка стояла, край червоного моря білий камінь лежить”.

Ще одним важливим механізмом сновидіння є механізм згущення, ущільнення чи навіть злиття різних уявлень в одне ціле. Групуються розділені часом і простором речі, події. При цьому асоціативні зв'язки, завдяки яким уві сні в єдине ціле зливаються аж надто віддалені в житті явища, виникають нерідко на чисто зовнішніх, випадкових факторах. Це ж стосується й слів. У світлі цього стає зрозумілим таке часте вживання в текстах замовлянь слів і виразів, які, по суті, є такими їх комбінаціями, які позначають різні предмети. І саме ці слова, зважаючи на їх незрозумілість, відіграють важливу психологічну роль в процесі замовляння, нашіптування.

Як бачимо, складні реалії психічного життя людини, особливо ті, які пов'язані з активізацією в свідомості притлумлених жадань, постійний вплив психофізіологічних факторів на процеси відчуття й усвідомлення стали одним із найдавніших джерел виникнення продуктів духовної творчості, зокрема й замовлянь.